

Typology of criticism of governance models in the Qajar era until before the constitutional movement

Laleh Bahari^{*}, Hamed Ameri-Golestani^{}**

Hossein Karimifard^{*}, Shiva Jalalpoor^{****}**

Abstract

Criticism is one of the characteristics of new thought in Qajar era Iran. The beginning of criticism in this period was the writings of Fath Ali Akhundzadeh, which covered a wide range. He criticized everything from religion to individual and social behavior and was more frank than any other thinker. Although other modern Iranian thinkers of that time were not as frank as him, they took the basic themes of criticism from him. Akhundzadeh brought "criticism" from literature and history and its basic themes to politics. The basic problem of this research is to pay attention to "criticism" as a starting point for political modernism, in the light of which, traditional and modern political patterns are criticized and attention to the problem of governance and its shortcomings starts from this point. Therefore, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticism of governance? Based on its themes, it can be known as "criticism of tyranny", "criticism of governance methods without direct denial of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first one was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's thought and its continuation in

* Ph.D. Candidate of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
baharilaleh5151@gmail.com

** Assistant Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran (Corresponding Author), hamed.ameri@gmail.com

*** Associate Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
hkarimifard@yahoo.com

**** Assistant Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
shiva_jalalpoor@yahoo.com

Date received: 08/04/2023, Date of acceptance: 24/05/2023



the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malkam, Moshtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's critique of constitutionalism.

Keywords: Critic, Governance, Despotism, Constitutionalism, Qajar, Modernity

Introduction

An important part of the modern approaches to government in the Qajar era, which led to the formation of constitutionalism in Iran and presented the model of constitutional government as a desirable and ideal model, came from the criticism of "ancient" thought in Iran. An important part of "opinion" in the "experience of political modernity" of this period was critical approaches to the government. Of course, these critics were not all the same. Although it was in the "texture" of "new" thought. Basically, the critique of governance manifests itself in a serious way in a critical attitude towards Iranian and Islamic history, literature, and tradition, and therefore it is "modern" and can be seen as a basic principle for understanding modernist orientations in contemporary Iran.

The problem here is that the approaches and patterns of criticism of governance were not all the same. From Akhundzadeh, who is the initiator of criticism, in various aspects, who has a radical approach, to Malek, who is on the conservative side of the critics, although they are all placed in the context of "the experience of political modernity", they cannot be considered the same, and the same issue, the need to categorize and Their typology is necessary to know their types, in order to clarify their effects on the intellectual and political currents of their time. For this reason, this research has a kind of innovation. Also, categorizing the patterns of criticism of the government is an important part of the "experience of political modernity" in Iran. Criticisms that, despite having negative aspects, also benefited from positive approaches in creating the foundations of the "future" government in the expected "horizon". Anyway, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticisms of governance?

Materials & method

In this research, by using the historical and descriptive-analytical method and using the first-hand sources of the Qajar era mujazdites, whose typology is categorized based on

their writings and thoughts, these writings were analyzed and in the context of time before Constituency has been noted.

Discussion & Result

The beginning of criticism in this period was the writings of Fath Ali Akhundzadeh, which covered a wide range. He criticized everything from religion to individual and social behavior and was more frank than any other thinker. Although other modern Iranian thinkers of that time were not as frank as him, they took the basic themes of criticism from him. Akhundzadeh brought "criticism" from literature and history and its basic themes to politics. The basic problem of this research is to pay attention to "criticism" as a starting point for political modernism, in the light of which, traditional and modern political patterns are criticized and attention to the problem of governance and its shortcomings starts from this point. Therefore, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticisms of governance? Based on their themes, it can be considered as "criticism of tyranny", "criticism of government methods without direct negation of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's thought and its continuation in the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malik, Mishtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's criticism of constitutionalism.

In the presented typology, and in their evaluation, it can be said that Iranian modernists were divided into two categories, inside and outside the government. By paying attention to the approach of people like Akhundzadeh, Mirza Aghakhan and Talebov, who lived outside the government and the country, their more frank and harsh criticisms of the government and emphasis on the informality and cruelty of the rulers, lawlessness and tyranny, expressing the influence of the environment on the thought or at least the type of expression it is. On the other hand, the approach of people like Malek, Mishtar al-Dawlah, and Majd al-Malek, while being critical, has a conservative orientation and considers the current methods of governance above all, and although it is "revolutionary" at its core, its expression could not be radical in any way. At the same time, this issue can be applied to the criticism style of these two groups of modernists.

Conclusion

The critics of the Qajar era, in their critical approach, had correctly noticed very important defects in governance. "Criticism of tyranny", "criticism of governmental methods without direct negation of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's thought and its continuation in the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malik, Mishtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's criticism of constitutionalism.

As seen in each type of criticism of governance, the emphasis was on the undeniable facts that existed in the society and government of that time. The criticisms of people like Malek, although mild and conservative, expressed the ineffectiveness of the government, which could no longer rule with the old methods in the new era. According to today's words, those like Malek and Mishtar al-Dawlah understood the requirements of governance and tried to fundamentally reform it from within the fabric of power. The same approach can also be seen in another way in modernists outside the government who even went further and criticized these "new" approaches. The progressive Iranian modernists had correctly realized that the way out of the chaos and crisis that had befallen the country was, above all, a change in the basis of governance. Although, people like Akhundzadeh and Talebov looked at the change in the society through the expansion of literacy and public education, but the common thread of all these approaches was governance and underlying change in it. The evolution of governance criticism in this period shows that the approaches within the government, considering the problems of governance in the methods, were not able to create a fundamental change in it, and finally, it was this radical approach that was able to pave the way for Open constitutionalism movement. As, in the end, constitutionalism was established as a desirable thing and the final ideal form for all modernists, and the criticism of tyranny and autocrats in the constitutional era was based on critical approaches that had already crystallized in the thought of these modernists. Of course, all these criticisms are part of "Political Modernization Experience" constituted the Iranians and in the end, they cannot be separated from each other, but from various critical "views", in the end, for the advanced Iranian modernists, reaching the desired government was the same as "constitutionality".

In the era of Naseri, a relatively deep and important transformation took place in relation to the issue of governance. This development, which was created by

37 Abstract

Akhundzadeh's approach to the foundations of governance, led the attitude towards government to be understood in a different way from previous historical periods. Although the Iranians were aware of the autocracy and tyranny of the kings and considered it reprehensible, and the reflection of such a thing can be seen in many of their historical, literary and political texts, the "new" knowledge of the Iranians, from Akhundzadeh onwards, towards the government, is more or less It became "revolutionary" and subversive. This subversion was sometimes open and sometimes hidden, and finally the "negation of tyranny" was manifested in constitutionalism as the great achievement of these open and hidden criticisms.

Bibliography

- Adamiyat, Fereydoun (1970). Thoughts of Mirzafateh Ali Akhundzadeh. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Adamiyat. Fereydoun (1978). Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani. Tehran: Payam. [In Persian]
- Adamiyyat, Fereydoun & Homa Nategh (1977), Political, social and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era, Tehran: Agah.[In Persian]
- Afshar, Iraj (1965), Savad Va Bayaz, Tehran: Dehkhoda. [In Persian]
- Ahmadzadeh, M. A. (2017). The Three Stages of Transition of Government in Iran of Naser-al Din Shah Qajar's Era. *History of Islam and Iran*, Vol. 27, No. 35. [In Persian]
- Akbari, MA (2003). The Pattern of Independent and Ordered Monarchy: The Theory of Transition from Despotic Monarchy to Constitutional Monarchy, The Specialized Magazine of the History Department of Tehran University, Vol. 4, No. 4. [In Persian]
- Alizadeh birjandi, Z. (2011). The Role of Translations in Developing Critical Discourse and Awareness Crisis in Qajar Era. *Pizhuhish nāmāh-i intiqādī-i mutūn va barnāmāh hā-yi ulūm-i insāni (Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences)*, Vol. 11, No. 22. [In Persian]
- Alizade, Z., & Alizadeh Birjandi, Z. (2014). Reflection of constitution revolution ideal foundations in dream letters of Qajar era. *Historical Perspective&Historiography*, Vol. 24, No. 14. [In Persian]
- Alizadeh, Z. et.al (2015). The Reasons of Authors' Trend toward Dream-Interpretation Texts. *Historical Researches*, Vol. 7, No. 2. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1972), Articles, by Bagher Mo'meni, Tehran, Ava. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1976), Persian articles, by Hamid Mohammadzadeh, edited by H-Siddiq, Negah Publications.[In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1977), Philosophical Articles, ed. H. Seddigh, Tbriz: Savalan. [In Persian]
- Akhundov, Mirza Fath Ali (1978), The New Alphabet and Letters, Compiled by Mohammad Hamidzadeh, Tabriz: Nashr-e Ehya. [In Persian]

- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (2021), The collection of Mirzafath Ali Akhundzadeh's works, researched and corrected by Ali Asghar Haqdar, Bashgah-e-Adabiyat. [In Persian]
- Azar-Mortazavi, Abolghasem (1916), The papers are upset, Tabriz. [In Persian]
- Bayatloo, Hossein (2021), Story as A Critical Text under Nāṣirīd Period: Yāsuf Shāh or Sitārigān-i Farābhkhurdīh by Akhāndzādeh, The Journal of Islamic History and Civilisation, Vol 17, No 2. [In Persian]
- Ghaemi, M., & Hashemiyan, L. (2018). A Study of the Comic in Mirza Agha-Khan Kermani's *Susmar od-Doleh*. *Literary Text Research*, Vol. 22, No, 78. [In Persian]
- hamidi, S., & naseri, B. (2019). Images of Modern Governmentality in Pre-constitutionality: Focusing on treatise of Discovery of Unusals by Majd Al-Molk Sinki. *Journal of Iranian Islamic Period History*, Vol. 10, No. 20. [In Persian]
- Kia, Mehrdad (1995), Mizra Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic, *Middle Eastern Studies* , Vol. 31, No. 3, Jul.
- Kia, Mehrdad (1998), Women, Islam and Modernity in Akhundzade's Plays and Unpublished, *Middle Eastern Studies* , Vol. 34, No. 3, Jul.
- Majd Al-Molk Sinki (1942), *Rezaleye Majdiye*, Ed. Saeid Nafisi, Tehran: Bank Melli. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1908), *Aeineye Sekandari*, Lithography. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1960), *Hasht Behesht*, Introduction: Afzalolmolk Kermani, Tehran. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1975), *Susmar od-Doleh*, Ed: Rahim Rezazadeh Malek, Tehran: Donya. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1989), *deportation letters*, ed. Homa Nategh & Mohammad Firouz, koeln: Ofogh. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (2014), *Sad Khatabeh*, ed. Mihammadjafar Mahjoub, USA: Sherkat-e-Ketab. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (2016), *Resaleye Masha'llah*, Ankara: Bashgah-e-Adabiyat. [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015A). A Treatise Called One Word (Yek Kalameh). in: Hamed Ameri Golestani, *Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh*. Tehran: Negah-e-Moaser. [In Persian] [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015B). Letter To Mozaffareddin Mirza. in: Hamed Ameri Golestani, *Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh*. Tehran: Negah-e-Moaser. [In Persian]
- naseri, B, et.al (2021). Governmentality in the thought of Mirza Agha Khan Kermani; foundations and requirements. *Journal of Iranian Studies*, Vol. 20, No. 40. [In Persian]
- Nazim al-Dawla Mirza Malkam Khan (2003), *Malkam's Treatises*. Ed. H. Asil, Tehran: Ney. [In Persian]

39 Abstract

- Nazim al-Dawla, Mirza Malkam Khan (2017). Documents of constitutional studies in Iran; The 13th book of the letters of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla, (compend and the text of some letters. Ed. AA. Haghdar. Electronic Publish, Bashgah-e-Adsbiyyat. [In Persian]
- Nouraei, Fereshteh (1972). Research in the Thoughts of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawlah. Tehran: Jibi. [In Persian]
- Parsi Nejad, Iraj (2001), Iranian Enlightenment and Literary Criticism, Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Qanun newspaper (1975), ed. & introduction of Homa Nategh, Tehran, Amirkabir. [In Persian]
- salarishadi, A. (2022). Mirza Fatali Akhundov 's critical approaches to the Safavid government. *Historical Studies*, Vol. 13, No. 2. [In Persian]
- Tabatabai, Javad (2008). A Reflection on Iran: The Theory of Constitutionalism in Iran (second part: The Foundations of Constitutionalism). Tabriz: Sotoodeh. [In Persian]
- Tabatabai, Javad (2009). Nation, State, and Constitutionalism: An Essay on the Text and Tradition. Tabriz: Sotoodeh. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1911), [Letter to Dekhoda], Bahar, Vol. 1, No 10-11.[In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1947), A letter from the late Talebzadeh, Mohit, Vol. 2, No 4. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1957), Talebi ship or Ahmad book, Tehran, Gaam. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1977). Masaelolhayat, in: Ketab-e-Ahmad. Int & Ed. Momeni. B. Tehran: Shabgir. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1978), Izahat Dar Khosoos-e Azadi, in: Azadi va Siasat, Ed: Iraj Afshar, Tehran: Sahar.

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار تا پیش از جنبش مشروطیت

لاله بهاری*

حامد عامری گلستانی**، حسین کریمی فرد***، شیوا جلال پور****

چکیده

نقد، یکی از ویژگی‌های اندیشه جدید در ایران عصر قاجار است. سرآغاز نقد در این دوره، نوشته‌ها فتح‌علی آخوندزاده بود که گستره وسیعی را دربر داشت. او، از مذهب تا رفتارهای فردی و اجتماعی را به نقد کشید و در آن، بیش از هر متفکری، صریح بود. اگرچه دیگر متفکران مدرن ایرانی آن روزگار، به اندازه او صریح نبودند، اما مضامین اساسی نقد را از او گرفتند. آخوندزاده «نقد» را از ادبیات و تاریخ شروع و مضامین اساسی آن را به سیاست کشاند. مسئله اساسی این پژوهش، توجه به «نقد» به مثابه سرآغازی برای تجددخواهی سیاسی است که در پرتو آن، الگوهای سیاسی سنتی و مدرن نقد شده و توجه به مسئله حکمرانی و نواقص آن از این محمل آغاز می‌گردد. براین اساس پرسش اصلی این پژوهش آن است که نقدهای روشنفکران به حاکمیت را چگونه می‌توان دسته‌بندی کرد؟ براساس مضامین آن‌ها می‌توان «نقد استبداد»، «نقد روش‌های حکومتی بدون نفي مستقیم استبداد» و «نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی» دانست. اولی با شکل‌گیری مفهوم «دیسپوت» در اندیشه آخوندزاده و تداوم آن در مفهوم «استبداد» بود. دومی، کوشش‌های کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و مجدالملک بود و

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، baharilaleh5151@gmail.com

** استادیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، (نویسنده مسئول)،
hamed.ameri@gmail.com

*** دانشیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، hkaramifard@yahoo.com

**** استادیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، shiva_jalalpoor@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۳



سومی، در اندیشه آخوندزاده در نقد کوشش‌های قانون‌خواهانه عصر ناصری و نقد مشروطیت توسط طالبوف به‌وجود آمد.

کلیدواژه‌ها: نقد، الگوهای حکمرانی، استبداد، مشروطیت، عصر قاجار

۱. مقدمه

عصر قاجار، زمانه تحول در فکر سیاسی و ورود «مفاهیم اساسی» به عرصه اندیشه است. این مفاهیم، که در «بافت» (context) مدرن به ایران وارد شده است، سامان اندیشه را در ایران دگرگون کرد. در این میان، «بستر» چنین تحولی را باید «تفکر انتقادی» دانست. شکست در جنگ‌های ایران و روسیه، بخشی از ایرانیان را به تأمل در چگونگی شکست و راه خروج از آن واداشت. پرسش‌های نخستین عباس میرزا، در این زمینه، نخستین «نمود» تفکر انتقادی در ایران معاصر و شاید «سراغاز» آن بود.

در این میان، متجددان عصر قاجار، که بخش مهمی از «تجربه تجدد سیاسی» را به‌ویژه در «نظر متجددانه» خود ارائه می‌کردند، با تأمل در وضعیت حکومت و جامعه، سعی در پیدا کردن بنیانی برای نابسامانی‌های آن داشتند و در این میان، بخش مهمی از این تأملات، انتقادی بود. این انتقادات، از یک سو به اساس حکومت وارد می‌شد و با فهمی «جدید» از مناسبات سیاسی، بخش مهمی از «قدیم» سیاست و حکومت را زیر سؤال می‌برد و از سوی دیگر انعکاس چنین رویکردی نسبت به برخی مناسبات در جامعه نیز در ادامه نقد الگوی حکمرانی، موجب بسط اندیشه «جدید» شد.

اهمیت موضوع این پژوهش در آن است که، بخش مهمی از رویکردهای متجددانه به حکومت در عصر قاجار، که منجر به شکل‌گیری اندیشه مشروطه‌خواهی در ایران شد و الگوی حکومت مشروطه را به‌مثابه الگویی مطلوب و آرمانی ارائه نمود، از نقادی اندیشه «قدیم» در ایران برمی‌آمد. بخش مهمی از «نظر» در «تجربه تجدد سیاسی» این دوره، رویکردهای انتقادی به حکومت بود. البته این نقادی‌ها، همه به یک شکل نبود. اگرچه در «بافت» اندیشه «جدید» قرار داشت. اساساً نقد حکمرانی، به‌صورت جدی در نگرش انتقادی به تاریخ و ادبیات و سنت ایرانی و اسلامی تجلی پیدا می‌کند و از این رو «مدرن» است و می‌توان آن را به‌مثابه یک اصل اساسی برای شناخت جهت‌گیری‌های تجددخواهانه در ایران معاصر نیز دید.

مسئله این‌جاست که رویکردها و الگوهای نقد حکمرانی، همگی یک‌جور و یک‌دست نبودند. از آخوندزاده که آغازگر نقد، در وجوه مختلف آن است که رویکردی تدریجانه دارد تا

ملکم که سمت محافظه‌کار منتقدان قرار دارد، اگرچه همگی در بافت «تجربه تجدد سیاسی» قرار می‌گیرند، اما نمی‌توان آنان را همسان تلقی کرد و همین موضوع، لزوم دسته‌بندی و گونه‌شناسی آن‌ها را برای شناخت انواعشان لازم می‌کند تا از این طریق تأثیرات آن‌ها را بر جریان‌های فکری سیاسی زمان خود شفاف‌تر کند. این پژوهش، از همین جهت نیز دارای نوعی نوآوری است. همچنین، دسته‌بندی الگوهای نقد حکومت به مثابه بخش مهمی از «تجربه تجدد سیاسی» در ایران است. نقدهایی که در عین داشتن وجوه سلبی، از رویکردهای ایجابی نیز در ایجاد مبانی حکومت «آینده» در «افق»ی قابل انتظار، بهره می‌برند. به هر حال، پرسش اصلی این پژوهش، آن است که نقدهای روشنفکران به حاکمیت را چگونه می‌توان دسته‌بندی کرد؟

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه نقد در عصر قاجار و نقد سیاسی، از منظرهای مختلفی به برخی از موضوعات مقدماتی یا مرتبط به آن پرداخته شده است. از آنجا که آغاز اندیشه انتقادی در ایران عصر قاجار، نقد ادبی آخوندزاده است، بخشی از پژوهش‌ها به این موضوع بازمی‌گردد و برخی دیگر با رویکرد تاریخی و برخی با رویکرد عمدتاً اندیشه سیاسی به موضوع توجه دارند.

قائمی و هاشمیان (۱۳۹۷) به نمایشنامه «سوسمارالدوله» میرزاآقاخان پرداخته و برآن است که او با به‌کارگیری هدفمند شگردهای طنزآفرینی، علاوه بر رسیدن به اغراض سیاسی و اجتماعی خود، در بعضی موارد، الگوی مناسبی برای نمایش‌نویسان متأخر می‌تواند باشد. همچنین بیاتلو (۱۴۰۰) داستان یوسف‌شاه یا ستارگان فریب‌خورده را از تمثیلات آخوندزاده بررسی کرده و آن را عصاره نقد سیاسی و اجتماعی آخوندزاده از اوضاع نابسامان عصر ناصری می‌داند که در دیگر آثار او نیز قابل مشاهده است.

همچنین در میان در پژوهش‌های تاریخی باید به نوشته‌های آدمیت اشاره نمود. آدمیت (۱۳۴۰) به اندیشه آخوندزاده توجه می‌کند و مدخل ورود او به بررسی افکار آخوندزاده، توجه به انتقاد اجتماعی آخوندزاده در نمایشنامه‌های او است. بحثی که می‌توان اصولاً به‌مثابه ورود اندیشه انتقادی به ایران فرض کرد. در این اثر به انتقادات میرزا فتح‌علی بر تنظیمات میرزا حسین‌خان مشیرالدوله نیز اشاره می‌شود. همچنین، آدمیت و ناطق (۲۵۳۶)، در اثر مهم خود، ضمن بررسی آثار اجتماعی و سیاسی منتشر نشده عصر قاجار، در بخش سوم به «ترقی‌خواهی و انتقادی سیاسی و اجتماعی» می‌پردازند (آدمیت و ناطق، ۲۵۳۶: ۸۷-۱۷۰) که «به درجات از اندیشه‌های جدید تأثیر پذیرفته و مایه گرفته‌اند [و] به درجات نظام سیاسی را به

انتقاد کشیده و در مسائل اجتماعی غور کرده‌اند. (آدمیت و ناطق، ۲۵۳۶: ۸۷) همچنین آدمیت (۱۳۵۷)، نیز ذیل برخی از مباحث خود درباره اندیشه میرزا آقاخان کرمانی، برخی از وجوه مهم انتقادی او را بیان می‌کند. آدمیت بیش از همه این مسئله را به آنچه می‌توان عقل‌گرایی کرمانی دانست مرتبط می‌داند و در بحث‌های مختلف ذیل تاریخ‌نگاری و بحث‌های اجتماعی و سیاسی او مطرح می‌کند. در پژوهش‌های تاریخی دیگر، و در منشأ اندیشه انتقادی می‌توان به پژوهش علیزاده بیرجندی (۱۳۹۰) توجه کرد که نشان می‌دهد طراحان گفتمان‌های انتقادی آن دوره، بیشتر دست‌اندرکار ترجمه متون بوده‌اند، و با این ترجمه‌ها، اذهان مردم را درباره ناکارآمدی نظم سیاسی موجود روشن ساخته و احساس آنها را در تغییر این موقعیت برانگیخته‌اند. همچنین، علیزاده و علیزاده بیرجندی (۱۳۹۳) بر آن هستند که خوابنامه‌ها در شکل‌گیری تبیین فکری مشروطیت و طرح مضامینی چون قانون‌خواهی، وطن‌پرستی، آزادی، حقوق زنان، تأسیس مجلس، خرافه‌ستیزی، به چالش کشیدن نظم سیاسی موجود، استبدادستیزی و... نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در همین زمینه، علیزاده بیرجندی و همکاران (۱۳۹۴) خوابنامه‌های عصر قاجار، را حاوی مضامین انتقادی، سیاسی و اجتماعی می‌دانند که ضمن به چالش کشیدن نظم سیاسی اجتماعی عصر خویش، مروج افکار نوگرایانه بوده‌اند. آنان برای مصونیت از فضای استبدادی، نظرهای انتقادی‌شان را در قالب خواب مطرح نموده‌اند. همچنین، در پژوهشی تاریخی مهم درباره رویکرد آخوندزاده، سالاری شادی (۱۴۰۱) بر آن است که، آخوندزاده با تأکید بر دو مسئله خرافات و آغاز عصر جدید در غرب و مواجهه ایرانیان با آن به افکار و شیوه مملکتداری صفویه پرداخت و در قیاس با سایر سلسله‌های پس از اسلام انتقادهای به‌مراتب بیشتری را متوجه صفویان کرده است. تا آنجا که اغلب نقدهای او به دوره اسلامی به‌صورت تلویحی متوجه صفویه است.

در میان پژوهش‌ها با رویکرد سیاسی و به‌ویژه اندیشه سیاسی، جواد طباطبایی در دو اثر خود (۱۳۸۵ و ۱۳۸۶)، ضمن بحث‌های خود به رساله‌های انتقادی عصر قاجار توجه می‌کند و رساله مجدییه و شیخ و شوخ را مورد بررسی قرار می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۸۵، فصل‌های ششم و هشتم) همچنین، نقد خودکامگی در آثار کسانی چون آخوندزاده و رویکرد به مفاهیم نوآیین را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۸۶) همچنین، حمیدی و ناصری (۱۳۹۸) در ادامه چنین نگرشی به کشف‌الغرائب مجدالملک می‌پردازند که به نقد ماهیت حکومت سستی در ایران براساس نقد حکومت در قالب انتقاد از سلطنت، بی‌کفایتی کارگزاران و ناکارآمدی نهادهای حکومتی پرداخته. نویسندگان معتقدند رویکرد مجدالملک بیشتر جنبه سلبی دارد و الگوی

بدیلی در مقابل حکومت سلطنتی ارائه نمی‌دهد. همچنین در پژوهش ناصری و همکاران (۱۴۰۰)، این مسئله بحث شده است که میرزا آقاخان کرمانی با آگاهی یافتن از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن به انتقاد از وضعیت جامعه سنتی ایران پرداخت و سعی کرد تا با طرح ایده حکومت مدرن، آن را راهکار خروج ایران از عقب‌ماندگی نشان دهد. و نحوه درک او از این مولفه‌ها بر نوع نگرش او به علل عقب‌ماندگی ایران و نحوه گذار از حکومت سنتی و استبدادی به حکومت مشروطه و مدرن تاثیرگذار بوده است.

در این پژوهش‌ها، وزن اعتبار آدمیت و طباطبایی به مراتب بیشتر است. البته نه آدمیت و نه طباطبایی، مرکز بحثشان نقد الگوهای حکمرانی نیست و ذیل مباحث دیگر، به آن‌ها توجه دارند و البته این توجه در برخی موارد بسیار پررنگ است. در پژوهش‌های دیگر، برخی مباحث در این زمینه باز شده است، ولی هیچ نوع دسته‌بندی مشخص و یک‌جایی از آن‌ها وجود ندارد. بر این اساس، پژوهش حاضر به دنبال آن است که ضمن بهره‌گیری از این آثار، با در نظر داشتن نوشته‌های انتقادی عصر ناصری تا آغاز مشروطیت، یعنی از آخوندزاده تا طالبوف، رویکردهای مختلف را در این زمینه دسته‌بندی کند.

۳. نقد ادبی: پیش‌درآمدی بر نقد سیاسی در عصر قاجار

نقد ادبی: پیش‌درآمدی بر نقد سیاسی در عصر قاجار

آنچه را می‌توان «پیش‌درآمدی» اساسی برای «نقد سیاسی» دانست «نقد ادبی» بود و با آخوندزاده شروع و دامنه آن به نقد تاریخ‌نگاری، نقد اجتماعی و حتی نقد مذهب نیز کشیده شد. آخوندزاده، با پیشگامی در زمینه نقد، از اصلی‌ترین بانیان اندیشه مدرن در ایران بود. او، با شناختی که از فکر مدرن پیدا کرده بود، ملاک‌های آن را به مثابه ابزاری برای شناخت و نقد «سنت» فکری، سیاسی، اجتماعی و مذهبی زمانه خود به کار گرفته بود.

او به میراث ادبی، فلسفی و علمی گذشته با نظری انتقادی می‌نگریست و در آثارش به وضوح موافقت یا مخالفت خود را با ایده‌های گوناگون مطرح می‌نمود و با دانشمندان گوناگون به بحث و مجادله برمی‌خواست. (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۶، مقدمه ویراستار) او «نقد» را قاعده‌ای می‌داند که «در اروپا متداول است و فواید عظیم در ضمن آن مندرج» است و «این عمل را قرینکا (به اصطلاح فرانسه کرینیکا) می‌نامند.» (آخوندزاده، ۱۳۵۵: ۲۹-۳۰) او میان نقد و «نصیحت و موعظه» تفاوت قائل است و این‌ها را برای مبارزه با بی‌عدالتی و جهل و خرافات قبول ندارد. (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۵۰) به عقیده او «اگر نصایح و موعظ مؤثر می‌شد گلستان و

بوستان شیخ سعدی رحمه الله من اوله الی آخره وعظ و نصیحت است. پس چرا اهل ایران در مدت شش صد سال هرگز ملتفت مواعظ و نصایح او نمی باشند.» (آخوندزاده، ۱۳۵۷ الف: ۲۱۳) او فضیلت نقد را بر نصیحت و موعظه، به این خاطر می داند که نقد «بر سمت استهزا و تمسخر و سرزنش نوشته شده است و حرص به خواندن کریکا از این رهگذر است.» (آخوندزاده، ۱۳۵۷ الف: ۲۰۷؛ نیز آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۲۱-۲۲) نمایش نامه های آخوندزاده بی عدالتی های استبداد سیاسی را محکوم می کرد و از طریق نمایشنامه هایش فرصتی برای نقد تمام جنبه های زندگی سنتی مسلمانان در ایران و ماوراءالنهر از جمله فساد، خرافات، استثمار و جهل داشت. (kia, 1998: 1) آخوندزاده، با وارد کردن نقد به ساحت تجدد ایرانی، رویکردی را ترویج کرد که با آن بتوان عرصه های مختلف، از جمله حکمرانی را از جنبه های مختلف مورد نقد بی امان قرار داد. کاری که خود نخستین نفر آن بود.

۴. گونه شناسی نقد الگوهای حکمرانی

۱.۴ نقد استبداد در عصر قاجار

الف. میرزا فتح علی آخوندزاده

میرزا فتح علی آخوندزاده را باید نخستین متجدد ایرانی دانست که در گسست از دنیای «قدیم» با گام گذاشتن در راه نقد، و بسط آن به جنبه های مختلف زندگی سیاسی اجتماعی ایرانیان، راه را برای نقد حکومت باز می کند. آخوندزاده، با زبانی جدید و بهره گیری از اندیشه مدرن، به نقد دین، ادبیات، تاریخ نگاری و البته الگوی اساسی حکمرانی پرداخت و برای نخستین بار با به کارگیری واژه «دیسپوت» (آخوندزاده، ۱۴۰۰: ۳۹۲) «درک» جدیدی از الگوی حکمرانی در ایران عصر قاجار ارائه داد. آخوندزاده، با خروج از سنت فکر کهن ایرانی، شکلی از تفکر را بنیان نهاد که آن را می توان «نقد اندیشه ایرانی» دانست. ادامه «منطقی» چنین رویکردی، به نقد الگوهای حکمرانی در آن دوره نیز تسری پیدا کرده و در مفهوم «بنیادین»ی چون «دیسپوت» و «خودکامگی» و بعدتر «استبداد» تجلی پیدا کرد.

آخوندزاده، برای نخستین بار در فهم الگوی حکمرانی در ایران، از لفظ «سلطنت استبدادیه» (آخوندزاده، ۱۴۰۰: ۳۹۸) استفاده می کند که با اندیشه انتقادی او نسبت نزدیکی دارد. بنیان نقد سیاسی آخوندزاده و تعبیر او از سلطنت به «استبدادیه»، بیان گر وضعیتی است که در آن اساس حکومت، بر مبنای «ظلم» است. در این زمینه آخوندزاده، به یکی از معضلات بزرگ عصر

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۴۷

قاجار نیز توجه دارد و آن «شاهزادگان بی‌علم و بی‌خبری» که «در ولایت‌ها از جانب پادشاه دیسپوت»، مقیم هستند و «مردم نسبت به ایشان در کمال رذالت و عبودیت رفتار می‌کنند. ایشان در صدر مجلس نشسته‌اند و مردم، از امرا باشند یا از عوام‌الناس، هنگام دخول به حضور ایشان رکوع کرده و دست بر سینه نهاده می‌ایستند و منتظر می‌شوند که از دهان ایشان چه بیرون خواهد شد. وقتی که به تکلم اقدام می‌کنند از هر طرف صدای بلی‌بلی بلند می‌شود.» (آخوندزاده، ۱۴۰۰: ۴۱۰) به این موضوع، ویژگی بسیار مهم پادشاه، که برآمده از خوی استبدادی او نیز هست، حائز اهمیت بسیاری است. آن‌چنان‌که آخوندزاده معتقد است «پادشاه به‌خاطر منافع ملت سلطنت نمی‌کند، فقط به‌جهت اغراض نفسانیه خود سلطنت می‌کند و ملت را به‌واسطه تربیتش و اهتمام در حسن حال و حسن اوضاعش به‌خود مرید نمی‌سازد و او را از خود دور می‌اندازد.» (آخوندزاده، ۱۴۰۰: ۴۱۲)

میرزافتح‌علی، با نگاهی انتقادی به همه عرصه‌های فکری و اجتماعی، بیش از هر چیز راه خروج را تحول فکری می‌دانست. در عین حال، او را می‌توان منتقدی دانست که درد را فهمیده بود، اما به ارائه راه درمان، به‌صورت بنیادین وارد نشده بود. اگرچه «تلویحاً استدلال می‌کند که استقلال و پیشرفت ایران تنها از طریق دگرگونی اساسی نظم اجتماعی سنتی و ایجاد نهادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مدرن با الگوبرداری از کشورهای اروپای غربی امکان‌پذیر است.» (kia, 1995: 432)

ب. میرزاآقاخان کرمانی

در کنار آخوندزاده، میرزاآقاخان کرمانی نیز به‌صراحت به نقد استبداد می‌پردازد. به‌نظر او «حق سلطنت متفرده مستبده و حکومت دیسپوت برای احدی از ملوک نیست، زیرا که این‌گونه سلطنت به‌حکومتی منجر خواهد شد که در اعمال خود و به‌هیچ‌قانون مشروطه و مقید و مربوط نباشد و مال و جان مردم بلاحد و انحصار تسلط داشته همیشه به‌هوای نفس خود رفتار بکند و مردم در تحت سلطنت او عبد دنی و رذیل و از حقوق آزادی و بشریت محروم و سفیل باشند.» (کرمانی، ۱۳۳۹: ۱۱۶) به‌نظر او، «ما رعیت ایران امروزه لگدکوب ظالمان خون‌خوار داخله و سرزنش ملامت و توبیخ خارجه و ملل متفرقه شده‌ایم و فردا پای مال ستم‌ستوران لشکر و اسیر دست‌سالدات و عسکر ایشان خواهیم شد.» (کرمانی، ۲۰۱۴: ۱۹۲) او، درجایی، با طنزی تلخ می‌نویسد «بنده عرض می‌کنم هر که گفته است ایران درجه و میزان و قانون و حدی از برای دولت و حکومت نیست، ندانسته گفته است. درجه ظلم در حق مظلوم، و پایه ستم

حاکم درباره محکوم، به قدرت حد قوت و قدرت حاکم است. هر قدر که ممکن باشد و بتواند در حق رعیت ظلم می نماید و هر چه نکرده نتوانسته، نه این که نخواسته است.» (کرمانی، ۱۳۵۴: ۱۶۴) نقد اساسی میرزا، بر اختیارات بی حدی است که در آن زمان برای پادشاه وجود داشت و در این باره چنین می نویسد:

حقوق پادشاه بر رعیت این ایران ویران نه تنها گرفتن مال و جان و باد دادن عرض و ناموس ایشان است بلکه تا آنان را به به ممالک خارجه نفروشد و تا آخر فرد ایرانی را برخاکستر نشانند... حقوق خویش را از ممالک ایران ادا کرده نبینند. (کرمانی، ۲۰۱۴: ۱۹۳-۱۹۴)

در همین زمینه و در ایام تبعید، در نامه‌ای به ملکم می نویسد: «امورات ایران در هذله‌السنه خیلی هرج و مرج است هر چه این دستگاه بیشتر دوام بکند خطرات انهدام و اسباب انقراض بیشتر می آید و بیشتر می شود» چرا که

دوام این حالت نفرت عامه را می افزاید و رجال سابق را از میان برمی دارد و اوضاع بچه بازی بیشتر رونق می گیرد. اعلی حضرت همایونی روزبه روز حالت طفولیت بر مزاج مبارکشان غلبه می کند. وزرا هم روزبه روز خرت و احمق تر می شوند درین صورت چطور ممکن است تصور نمود بقای این حالت را چون هنوز در مردم ایران فیلاسوفی قوتی ندارد و همه مستضعفین و محتاج (فنا تیزم) هستند. (کرمانی، ۱۳۶۸: ۶۰)

نقد او در این جا، یادآور نگرش آخوندزاده نیز هست و مبتنی بر «تجربه»هایی است که او در طول زندگی خود داشته است. در ادامه این رویکرد، میرزا آقاخان، در نگاهی الهیاتی از زوایای دیگر و کمی عمیق تر به موضوع توجه می کند و در رساله ماشاءالله به این مسئله اشاره دارد که

اهالی ایران خدا را هم مثل پادشاه و بعضی از شاهزادگان خود فرض می کنند که طالب... تملقات و چاپلوسی های بی معنی می باشد و دائماً از این که بگویند همه کارهای ما در زیر سایه عنایت شما درست می شود و خرابی و آبادان دنیا به دست شما است. (کرمانی، ۲۰۱۶: ۶۶-۶۷)

در جای دیگری نیز از قول اهالی اروپا می گوید

ما از برای تمام ملل وحشی و امم باربار [بربر] عالم، در معیشت و حکومت و معاشرتشان قانون و نظام دیده ایم، ایران ابداً قاعده و قانون و قرار و سعی در حکومت و سلطنت ایشان

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۴۹

ندیده‌ایم. مملکتی که پایه و درجه و نهایی از برای ظلم و تعدی آن نیست. متحیریم آن ملت چطور و چه‌سان زندگی می‌نمایند و چگونه تا حال اسم آنان باقی مانده، و خیلی عجیب است که تاکنون ملت ایران به کلی از صفحه جهان محروم و نابود نشده‌اند و بازمانده‌اند. (کرمانی، ۱۳۵۴: ۱۶۴)

بنابراین، آنچه به‌عنوان اساس خرابی و انحطاط و ویرانی مملکت در نظر گرفته، «استبداد» است.

همچنین نقدهای میرزا آقاخان، ذیل معرفت تاریخی او نسبت به ایران زمین است. در انتهای آئینه سکندری به بحثی می‌پردازد که انعکاسی از اندیشه مشروطه‌خواهی وی نیز هست. او ضمن اشاره به عظمت ایران و توجه به این موضوع که «دول سائر در اصلاحات احوال عمومیه جمهوریّه خود می‌کوشند» به نقد ایرانیان پرداخته و تذکر می‌دهد: «شما در دام هوا و هوس و تخریب ملک و ملت به اغراض نفسانی و فواید جسمانی مشغول» هستید. سپس انذار می‌دهد: «اگر چشم اعتساف را بسته به نظر عدل و انصاف ملاحظه کنید در این تاریخ از الطاف رحمانی و تصادفات زمانی روایح طیبه و و نفعات روحانیّه عدالت و تأسیس اساس مدنیّت و مشروطیّت به تأییدات غیبی و توفیقات لاریبی گردیده... دنائت و رزالت را کنار گذارده تفاق و وفاق را پیشه خود کرده هر اساسی که مباین و مخالف بنیان حصین و بنیاد زرین سیاسیّه و منافی لوازم و مقتضیات و فواید خیریه عمومیّه جمهوریّه است مطرود و نابودش سازید.» (کرمانی، ۱۳۲۶ق: ۶۲۹) بنابراین می‌توان گفت رویکرد انتقادی میرزا، در اصل و اساس متوجه شخص پادشاه و در ادامه مردم است. البته نگرش او در هر دو زمینه، انقلابی است و بیش از همه با انتقادات تند خود نسبت به مردم، سعی دارد تا تخم اندیشه انقلابی را در زمین جامعه ایران بکارد.

ج. میرزا عبدالرحیم طالبوف

طالبوف نیز از «متجددان متقدم»ی است که با تمسک به «نقد»، وارد بحث درباره حکمرانی می‌شود. بخشی از نقد او، چونان آخوندزاده و میرزا آقاخان به استبداد است و بخشی دیگر نقدهایی است که مشروطیت وارد می‌کند. طالبوف، بر قانون‌خواهی اسلاف خویش تکیه دارد، ملاک «قانون» را برای «نقد حکمرانی» در نظر می‌گیرد. براین اساس، با اشاره به «سلطنت مطلقه»، آن را به دو نوع تقسیم می‌کند: یکی آن نوع که «اداره مملکت با قانون است که او را پادشاه وضع نموده، خوب یا بد و مناسب یا نامناسب به حال ملک و ملت، تبعه اختیار تمبرد

ندارد وضع و اجرای قانون هر دو در یک دستگاه متعلق به پادشاه است» که مثال آن را روسیه قدیم و عثمانی می‌داند. نوع دوم سلطنت مطلق را آن می‌داند که «پادشاه برای اداره مملکت، قانون که دستورالعمل عمومی باشد، نوشته و مملکت براساس «عواید قدیمه» یا «آیین مذهبی» اداره می‌شود» و مثال این نوع حکومت را ایران، افغانستان و چین و هر دو را «حکومت ظالمه» می‌داند. (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۹۵) از نظر او حکومت مطلقه، حکومتی فاقد عدل است و در آن هم جهل و فقر زیاد است و هم «انتظام داخله و صولت خارجه» وجود ندارد. در مقابل ملل متمدنه را مللی می‌داند که با قانون اساسی اداره می‌شوند و کشورهایی با سلاطین مطلقه را «غیرمتمدن» محسوب می‌کند چرا که «سلطان و تبعه به یک درجه منفور تمدن می‌باشند.» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۹۶-۱۹۷) البته، او از همین منظر، به مشروطیت می‌رسد. باید به این نکته توجه داشت که گسترش نگرش انتقادی به حکمرانی، یکی از بنیادهای «سلبی» مشروطه‌خواهی در ایران عصر قاجار است که در آن با تعبیر جدیدی که از «استبداد» و «حکومت مطلقه» می‌شود و این مفهوم بسیار مهم، بر اثر «نقد حکمرانی» وارد گفتار سیاسی ایرانیان می‌شود و در مشروطیت، مفهوم «استبداد» با این مضمون مشخص، در بخش مهمی از گفتار سیاسی آن روزگار به چشم می‌خورد.

۲.۴ نقد «روش‌های حکمرانی» بدون نفی مستقیم استبداد

الف. میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله

ملکم‌خان را می‌توان نماینده این «گونه» از نقد سیاسی در عصر قاجار دانست. این نوع نگاه او، چه در زمانی که کارگزار حکومت بود و چه زمانی که نوعی از «اپوزیسیون» آن محسوب می‌شد و در قانون به ترویج ایده‌های انتقادی خود، با صراحت بیشتری می‌پرداخت، چندان تغییری پیدا نمی‌کند. نوعی «نقد محافظه‌کارانه» و معطوف به «اصلاح روش‌های حکمرانی» را می‌توان در این گونه از نقد دید.

او همه‌جا نظم و ترتیب و آسایش «جمیع ترقیات یوروپ» را از حُسن «دستگاه دیوان» می‌داند و با اغراق و برای بزرگ نشان دادن اهمیت این دستگاه می‌نویسد که اگر این دستگاه دیوان از کشورهای اروپایی برداشته شود «در همان ساعت» تمامی کشورهای اروپایی به «بلوچستان» تبدیل خواهند شد. او در اهمیت این وضعیت و این دستگاه اغراق فراوانی می‌کند و همه‌جا به دنبال این است تا با بزرگ‌نمایی این مسئله شاه را متوجه اهمیت آن کند. به اعتقاد ملکم هرچقدر ما در صنایع و اختراعات از ملل اروپایی عقب‌افتاده باشیم، در فقره «ترتیب

دستگاه دیوان» صدمرتبه بیشتر عقب مانده‌ایم. (ناظم‌الدوله، ۱۳۸۱: ۲۹-۳۰) ملکم با اشاره به این‌که اولیای دولت ایران شصت‌سال است که درصدد «اخذ تنظیمات فرنگ» هستند و تاکنون به این مهم دست نیافته‌اند و حتی برعکس دچار تنزل قدرت شده‌اند، دلیل آن را این مسئله می‌داند که اولیای دولت «اصول نظم را به‌هیچ‌وجه ندیده» حواس خود را منحصر به تقلید فروعات کرده هرچه در اخذ فروعات بیشتر اهتمام نمودند، از اصول نظم دورتر افتادند. (ناظم‌الدوله، ۱۳۸۱: ۶۸-۶۹) او ضمن این‌که حکمرانی کشورهای اروپایی را برپایه اداره قانون می‌داند که براساس آن تکالیف و وظایف عمال دولت به‌حکم صریح قانون محدود و معین شده و در اجرای آن به هیچ نحوی نمی‌توان دخل و تصرف نموده. او عوامل اجرای قانون را به چرخ تشبیه می‌کند و با نگرشی انتقادی می‌گوید «جمع عمال دیوان، مثل چرخ‌های ساعت، برطبق حکم دولت، بی‌اختیار حرکت می‌کنند.» او عمال دولتی ایران را باعث خرابی وضع دولت می‌داند و هر حکمی که پادشاه بکند، عمال در مقام عمل بر نمی‌آیند. او چاره معایب و راه ترقی را در این می‌داند که «اداره اختیاری را باید مبدل کرد به اداره قانونی» او «تفسیر نظم ایران» را در «همین دو کلمه» می‌داند و تا وقتی که حکمرانی تبدیل به اداره قانونی نشود ما باز «لامحاله همان خواهیم بود که همیشه بوده‌ایم.» (ناظم‌الدوله، ۱۳۸۱: ۷۷-۷۹) در جایی دیگر ملکم، ضمن انتقاد از وضعیت مالی، از تمثیل چرخ استفاده می‌کند و می‌نویسد: «چرخ‌های مالیه دنیا را به‌کلی تغییر داده‌اند و اولیای دولت علیه ابداء و اصلاً نمی‌خواهند.» (ناظم‌الدوله، ۱۳۹۶: ۱۲)

نگرش انتقادی ملکم درباره حکمرانی قاجار، «محافظه‌کارانه» است. چه در زمانی که کارگزار حکومت و «متفکر اصلاح دستگاه دیوان» (نورایی، ۱۳۵۲: فصل هفتم) و خواهان «سلطنت مستقل منتظم» (اکبری، ۱۳۸۲) بود و چه زمانی که در قانون بی‌پروا تر می‌نوشت. در همان‌جا معتقد بود «شاه ایران، شاه بی‌نظیر و طالب ترقی است و بهتر از این پادشاه یافت نخواهد شد. اما هزار حیف که ایران قدر او را ندانستند و آن وجود مبارک را از بس خسته و از کار دولت بی‌زار کردند که آخر الامر ناچار جمیع حقوق و امور سلطنت را وا گذاشت به امین‌السلطان.» (روزنامه قانون، شماره اول: ۷) چنین سخنی را می‌توان به‌صورت روشنی در مقابل اندیشه انتقادی آخوندزاده و توصیفات دید که او برای «دیسپوت» به‌کار می‌برد.

ب. میرزایوسف خان مستشارالدوله

میرزایوسف خان مستشارالدوله، اگرچه چندان به داشتن فکر انتقادی معروف نیست، اما سرآغاز ورود او به بحث قانون خواهی، انتقاد از وضعیت جامعه و تلویحاً «روش های حکمرانی» است. صریح ترین موضع را در این زمینه باید در مقدمه یک کلمه دید. جایی که می نویسد:

چرا این طور غافل و معطل نشسته اید و چرا از حالت ترقی سایر ملل اندیشه نمی کنید... در همسایگی شما جمیع کارها و امورات اهالی در محکمه های منتظمه از روی قانون بر وفق حقانیت فیصل می یابد در دیوان خانه های شما هنوز یک کتاب قانون نیست که حکام عرف، تکلیف خود را از روی آن بدانند در همسایگی شما هر کس بدهی خود را بی مُحصَل آورده به دیوان می دهد در ملک شما حکومت را مجبور به گماشتن تحصیل داران می کنند. (مستشارالدوله، ۱۳۹۴ الف: ۲۶۶-۲۶۷)

از این منظر، مستشارالدوله بحثی سلبی ایجابی در نگاه به روش حکمرانی می کند و درعین این که مدرن و «انقلابی» است، محافظه کارانه و به دور از صراحتی که در گفتار آخوندزاده وجود دارد. محافظه کارانه به این معنا که او «غرض» خود از نوع حکمرانی را در این جا مخفی می کند تا بتواند به «غرض» آشکار خود یعنی یک کلمه قانون برسد.

او در این زمینه با لحنی انتقادی می نویسد «اهل مملکت شما از اصل مطلب دور افتاده اند... بعضی از شما نظم و ترقی فرنگستان را از فروعات غیر برقرار می دانید» بلافاصله پس از این وجه «سلبی» اشاره می کند که

یک کلمه که جمیع انتظامات فرنگستان در آن مندرج است کتاب قانون است که جمیع شرایط و انتظامات معمول بها که به امور دنیویه تعلق دارد در آن محرر و مسطور است و دولت و امت معاً، کفیل بقای آن است چنان که هیچ فردی از سکنه فرانسه یا انگلیس یا نمسه یا پروس مطلقاً تصرف نیست یعنی در هیچ کاری که متعلق به امور محاکمه و مرافعه و سیاست و امثال آن باشد به هوای نفس خود عمل نمی تواند کرد شاه و گدا و رعیت و لشکری در بند آن مقید هستند و احدی قدرت مخالفت به کتاب قانون را ندارد. (مستشارالدوله، ۱۳۹۴ الف: ۲۶۷-۲۶۸)

به واقع، وجه ایجابی «نقد» مستشارالدوله، تا حد زیادی «انقلابی» است. به این معنا که نمی توان با تکیه کردن بر الگوی کهن حکومت، که در اندیشه کسی چون آخوندزاده به «سلطنت استبدادیه» تعبیر شده و وجهی سلبی پیدا کرده بود، در ورود به عداد دول کونسیتوسیون، وجهی ایجابی پیدا می کرد. تعبیری که او در نامه معروفش به مظفرالدین میرزا،

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۵۳

ولی عهد به کار می‌برد و داهیانه «انقلاب»ی را می‌بیند که افقش در اندیشه خود او نمایان شده بود. او «اندکی پیش از آنکه روی در نقاب خاک کشد» در نامه‌اش «وایسین سخنان خود را درباره ضرورت اعطای قانون اساسی نوشت و هشدار داد که اگر دولت به اختیار تن به حکومت قانون ندهد، به وهن و خفت، مشروطیت بر او تحمیل خواهد شد.» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۵۲) مستشارالدوله، این سخن را با لحنی نسبتاً تند و صریح و انتقادی به ولی عهد وقت قاجار متذکر می‌شود.

او می‌نویسد

مملکت وسیعۀ ایران، که وطن اصلی و خانۀ واقعی شاهنشاه اسلام است، به عقیدۀ کافۀ سیاسیون، در محل خوف و خطر است زیرا ترقیات شدیدالسرعۀ همسایگان و افعال و اغفال خودسرانه و بی‌باکانۀ درباریان، قوای چندین هزار سالۀ دولت ایران را به طوری از هم متلاشی و دچار ضعف و ناتوانی صعب نمود، که علاج آن از قوه و قدرت متوطنین این مرز و بوم به کلی خارج است، ولی عقیدۀ حکما و سیاسیون جمهور ملل متمدنه بر این است.

او این نکته مهم را متذکر می‌شود که

رفع خطرات و چاره اشکالات ایران را به همین دو کلمه می‌توان اصلاح کرد که باید از اعمال گذشته چشم پوشید و شروع به تأسیس قوانین تازه نمود. از این راه می‌توان احترام و اعتبار سابقۀ دولت و ملت قدیم ایران را در انظار اقوام خارجه و ملل متمدنه و همسایگان مجدداً جلب کرد و این مطلب در نظر خردمندان مستقیم‌الادراک، چنان واضح و آشکار است که محتاج به هیچ دلیل و برهان نیست.

میرزا، به خطر وجود کارگزاران بی‌کفایت، که نقش مهمی در عقب‌ماندگی مملکت دارند، وقوف کامل دارد. ضمن توجه به این موضوع، می‌نویسد:

باین حال اشتباه وزرا و درباریان دولت از حیث امکان و قدرت انسان به‌طور یقین خارج است که بتوان عظمت و اقتدار سلطنت قدیمۀ ایران را در این دور زمان، مجدداً به وسایل نیاکان خود در خارجه و داخلۀ مملکت نگاه‌داری و حفظ نمود.

و چاره خلاصی از این وضعیت را در این می‌داند که

اگر دولت وضع قانون و تنظیمات را در مملکت مقرر فرماید، معلوم خواهد شد که این الفاظ مزخرف در هیچ‌یک از درباریان و ادارات ممالک کنستیتوسیون، وزن و قیمتی ندارد

الا در نزد دول آسیا. اگر دولت‌های همسایه مبنای کارشان از روی دستورالعمل‌های وزرا و حکام و مأمورین پولیتیکی ایران، رابطه سیاسی و تجاری در مملکت خود جرأت داشتند یا می‌توانستند با دیگران مبادله نمایند.

او، داهیانة این پیش‌بینی‌ای انقلابی می‌کند «که با این ترقیات فوق‌العاده اروپاییان، چندی نخواهد گذشت که موقع حال اهلای ایران مقتضی آن خواهد شد که لابد و لاعلاج، دولت ایران در سخت‌ترین روزگار در عداد دول کنستیتوسیون برمی‌آید.» (مستشارالدوله، ۱۳۹۴: ۲۵۷-۲۶۵)

ج. میرزا محمدخان مجدالملک

همزمان با نگارش یک کلمه یکی از رجال تجددخواه آن روزگار نیز در «بافت»ی نزدیک به اندیشه مستشارالدوله به نقد الگوی حکمرانی می‌پردازد. میرزا محمد خان مجدالملک در کشف‌الغریب که به رساله مجدیه (مجدالملک، ۱۳۲۱) معروف گشت، از درون دستگاه دیوان، در حالت تنزل مملکت می‌نگرد و از اخلاق سیاسی طبقه حاکم سخت نکوهش می‌کند و می‌نویسد: «چند نفر صیاد وحشی خصال شاه‌شکار قلب شاه را طوری صید اراده و رأی خود گردانیده‌اند که دقیقه‌ای نمی‌گذارند از گشتن صحرا و کوه و کشتن حیوان تسبیح‌گو فارغ شود.» (مجدالملک، ۱۳۲۱: ۲) بر این اساس، مجدالملک، اگرچه با دید انتقادی به وضعیت حکمرانی می‌نگرد، اما مشکل اصلی را به دوش «چند نفر صیاد وحشی خصال» می‌اندازد و انتقاد اصلی را متوجه آنان می‌داند. در عین حال، به «سازوکارهای» حکومت نیز توجه دارد و به نقد آنها نیز می‌پردازد از جمله ناسخ و منسوخ بودن احکام دولتی است و می‌نویسد: «احکام ملت‌ی و دولتی از اعتبار افتاده، یک حکم [دردست کسی] نیست که ناسخ آن دردست مدعی نباشد.» (مجدالملک، ۱۳۲۱: ۸) این اشاره، به مسئله مهمی باز می‌گردد و آن، نبود نهادهای مشخص در ساختار حکومتی است.

۳.۴ نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی

بخش دیگری از نقد الگوهای حکمرانی، به کوشش‌های نظری و عملی تجددخواهانه بازمی‌گردد که از عصر ناصری شروع و حول «قانون» و «مشروطه‌خواهی» قرار داشت. دو چهره مهم به‌رغم تفاوت‌ها، به «نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی» می‌پردازند. یکی آخوندزاده است که با دید نه چندان مثبت به قانون‌خواهی، از منظر گسترش سواد و آموزش به آن می‌نگرد

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۵۵

و دیگری میرزا عبدالرحیم طالبوف است که مشروطیت را موضوعی می‌داند که نیاز به مقدمات فرهنگی مفصلی دارد.

الف. میرزا فتح‌علی آخوندزاده

میرزا فتح‌علی، به دلیل تأکید بیش از اندازه بر مسئله اصلاح خط، به‌رغم این‌که خودش را در «مسلك پروقره» و «لیبرال» می‌دانست، چندان به کوشش‌های قانون‌خواهی در آن دوره توجه نداشت و آن‌ها را مفید نمی‌دانست و به «نقد» تلاش‌های کسانی چون میرزا یوسف‌خان و میرزا حسن خان سپهسالار می‌پرداخت. این جنبه از «نقد» او را نیز باید در ادامه تفکر انتقادی او نسبت به جامعه دانست و در این‌جا نیز نگاهش رو به جامعه است تا حکومت. اگرچه او «حکمرانی» مبتنی بر «دیسپوتیسم» را به‌کل نفی می‌کند، اما رفتن به سمت ایجاد دستگاه‌ها و نهادهای جدید و نیز تلاش‌ها برای قانون‌خواهی را بدون «پیش‌زمینه»‌های مورد نظرش، نمی‌پسندد و به آن‌ها انتقاد می‌کند. در این زمینه و در نقد یک کلمه، می‌نویسد:

رساله [ای] که شما از یورپا آورده بودید و جمیع آیات و احادیث را نیز به تقویت مدعای خود در آن رساله دلیل شمرده بودید نتیجه خیالات یوروپاییان است. زعم شما چنان بود که اتخاذ آن برای تحصیل مراد کافی است. اما غافل بودید از این‌که ترقی معنوی و خیالی بدین ترقی صوری و فصلی سبقت و تقدم نجسته است اتخاذ تجربه دیگران حاصلی نخواهد بخشید وقتی که انسان باسواد خیال و طرح‌اندازی عقول تجربه پی‌نبرده باشد. (آخوندزاده، ۱۳۵۷ الف: ۲۶۸)

اگرچه او یک کلمه را «کتاب بی‌نظیر» و «یادگار خوب» می‌داند که برای «ملت مرده» نوشته شده است. (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۹۶) او اجرای عدالت را بر اساس قانون شرع ممکن نمی‌داند زیرا در شرع مساوات حقوق میان افراد وجود ندارد همچنین «حریت شخصیه» را نیز به‌خاطر به رسمیت شناختن برده‌داری در اسلام قابل اجرا نمی‌داند. او این اصول را در معنی جدید آن استفاده می‌کند و هنگامی که از «عدالت» یا «حریت شخصیه» نام می‌برد مفاهیم جدید آن را مدنظر دارد. (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۹۷-۹۸)

او وضع قوانین را بدون ایجاد پایه‌های فکری و نیز گسترش سواد در میان مردم بی‌فایده می‌ماند و براین اساس درباره اقدامات قانون‌خواهانه میرزا حسین‌خان می‌نویسد

می‌گویند پسر میرزا نبی‌خان (سپهسالار) در طهران بنای وضع قوانین گذاشته است. دیوانه است. نمی‌دانیم که این قوانین را که خواهد خواند. وقتی که ملت کلاً و عموماً بی‌سواد

است، گذشته از این که بی علم و معرفت است. مگر سواد چند نفر خواص به جهت قوانین و تنظیمات کفایت می کند. (آخوندزاده، ۱۳۵۷ الف: ۱۹۷)

او تغییر الفبا را بر هر «عمل» متجددانه ای مقدم می داند و در نامه ای به ملکم می نویسد

راه آهن واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. تلغراف واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. وضع قوانین دولتی واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. از این کلمات هویدا است که مخالف وضع قوانین دولتی نیستیم، نهایت تغییر الفبا را از آن مقدم شمرده ام. به علت این که بدون تربیت ملت قوانین فایده نخواهد بخشید. (آخوندزاده، ۱۳۵۷ الف: ۲۲۸)

ب. میرزا عبدالرحیم طالبوف

کوشش انتقادی دیگر در این زمینه از سوی طالبوف، در اوان مشروطیت صورت گرفت. او، در «نقد» مشروطیت هم به «وجه اجتماعی» و هم به «وجه سیاسی» آن به مثابه وضعیتی که در روش های حکومت است توجه دارد. در نظر طالبوف، قانون یکی از اصلی ترین بنیان های مدرن برای کسب قدرت و حکمرانی است.

طالبوف به درستی به این نکته اشاره می کند که در هیچ جای دنیا بدون وجود قانون اساسی و قبل از وضع همه قوانین در شعبات مختلف اداره کشور، مجلس تشکیل نمی شود. (طالبوف، ۱۳۵۷: ۹۵) بعد از تأسیس مجلس در نامه ای به دهخدا می نویسد:

کدام دیوانه در دنیا بی بنا عمارت می سازد؟ کدام دیوانه بی تهیه مصالح بنا را دعوت به کار می نماید؟ کدام معجون تغییر رژیم ایران را خلق الساعه حساب می کند؟ کدام پیغمبر می توانست این عوایق را زودتر از ده سال از میان بردارد و راه ترقی را عراضه رو بکند که حسین بزاز یا محسن خیاط یا فلان آدم خواست بکند؟ (طالبوف، ۱۳۲۹ ق: ۵۴۹)

به نظر او، قانون اساسی بدون استحقاق به دست ایرانیان افتاده است و مشروطیت و قانون اساسی را یا «از فشار ظلم و استبداد» می داند که «مردم یک دفعه آسوده شده و به شعف آمده محو و مبهوت» شده اند و یا آن را محصول «پیشوایی علما و روحانیان همه مردم ایران» می داند که «استغنائی روحانی و حیثیت وجدانی که خودشان هم نمی توانند تشخیص بدهند به عمل آورده». (آذمرتضوی، ۱۳۳۴ ق: ۳۱-۳۲) او هر کس که بیداری ملت را عبارت از چند هزار نفری که در راه مشروطه قیام کردند، بداند و به ریسمان پوسیده آن ها هیزم بچیند، دیوانه محسوب می کند. (طالبوف، ۱۳۲۹ ق: ۵۵۰)

به اعتقاد او، بدون وجود الزاماتی، آزادی و قانون و مشروطیت ایجاد نمی‌شود، و آموزش و پرورش را پیش‌شرط اصلی مشروطیت و قانون در ایران می‌داند و اشاره دارد که مانع یادگیری و سوادآموزی در ایران «صعوبت الفبای ما» است و افسوس می‌خورد که «بزرگان ما در اصلاح این معایب این مسئله» مهم که «روح ترقی ملتی و حصن حفظ حوزه مذهب اسلام است به قدر ذره‌ای اعتنا ندارد و قابل ذکر نمی‌دانند.» (طالبوف، ۱۳۳۶: ۱۱) او نیز مانند آخوندزاده در این مسئله مبالغه می‌کند، گرچه او در مسئله تعلیم و تربیت بیشتر به ترویج علوم جدید با زبان ساده به کودکان بیشتر توجه دارد تا مسئله اصلاح خط، ولی باز مانند برخی دیگر از روشنفکران ایران ساده‌انگارانه می‌خواهد علت‌العلل مشکلات ایران را به امر الفبا و مشکل بودن آن کاهش دهد. همچنین، به نظر او، «آزادی ثروتی است عمومی موروثی، او را به وارث بالغ باید تسلیم نمود.» او تذکر می‌دهد «ایران باید بفهمد که این هیجان مختصر و این مرحمت بزرگ برای آن‌ها چه تکالیف شاقه را دایمی و موجب است و چه مخارج گزاف در پیش است.» (طالبوف، ۱۳۲۶: ۲۴)

او در *ایضاحات درباره آزادی* که، رساله‌ای درباره فواید مجلس شورای ملی و نیز لزوم ایجاد آن است، (افشار، ۱۳۴۴: ۵۴) به نقدی بر نخستین «تجربه» مجلس در ایران می‌پردازد و چون خود، عضو این مجلس بود، و به دلایلی در آن حضور نیافت، می‌توان نقدش را حساب‌شده و نه از سر کینه و عداوت با مجلس مورد توجه قرار داد. او نقد خود بر مجلس را «کرتیکه» می‌نامد و معتقد است اگر در رفتارها و گفتارهای مربوط به منافع ملی «کرتیکه» یعنی «تشریح مصایب و محسنات وجود نداشته باشد» ملت پیشرفت نمی‌کند. به اعتقاد او اساس ترقی و تمدن از همین تشریح مصایب و محسنات سرچشمه می‌گیرد. او به درستی عدم وجود نقد را برای جامعه مضر می‌داند و تذکر می‌دهد «اگر این تشریح و کرتیکه نباشد ما یا از حرارت خودپسندی محامد خود می‌سوزیم یا از برودت تکرار معایب خویش منجمد می‌شویم.» (طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۰۰) و بر این اساس به نقد مشروطیت می‌پردازد و ضمن اشاره به «نظام‌نامه» مجلس، میان «نظام‌نامه» و «قانون اساسی» تفاوت می‌گذارد. به نظر او، «نظام‌نامه» صرفاً سندی است که ملت حق دارد به وسیله آن توسط وکلای خود در مصالح امور خودشان وضع قانون و مطالبه اجرای آن را بکنند و اگرچه در این نظام‌نامه حقوق ملت تا حدی معین گشته اما «حقوق دولت یا شخص پادشاه به‌قرار سابق مبهم مانده» است. (طالبوف، ۱۳۵۷: ۱۲۰) نقد طالبوف را در عین حال باید مبتنی بر «واقع‌گرایی» او نیز دانست. او، در حالی که به اندیشه مشروطیت توجه دارد و «قانون» را به مثابه یکی از اصلی‌ترین راه‌های خروج مملکت از

بحران و افتادن در جاده ترقی می‌داند، «خیال‌اندیش» نیست. اگرچه این «خیال‌اندیش»ی را تا حدی می‌توان در ملکم دید. به‌خصوص در «قانون» زمانی که به‌تصور خود، به‌بیانِ امروزی، به‌دنبال «راه‌کار» برای بسط قانون‌خواهی است.

۵. نتیجه‌گیری

در گونه‌شناسی ارائه شده، و در ارزیابی آن‌ها می‌توان گفت که متجددان ایرانی به دو دسته تقسیم می‌شدند درون و بیرون حکومتی. با مذاقه در رویکرد کسانی چون آخوندزاده، میرزا آقاخان و طالبوف، که بیرون از حکومت و مملکت زندگی می‌کردند، نقدهای صریح‌تر و تند آن‌ها بر حکومت و تأکید بر بی‌رسمی و ظلم حکام و بی‌قانونی و استبداد، بیان‌کننده تأثیر محیط بر اندیشه و یا حداقل نوع بیان آن است. از سوی دیگر، رویکرد کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و مجدالملک، در عین انتقادی بودن، سمت‌وسویی محافظه‌کارانه دارد و بیش از همه روش‌های جاری حکمرانی را مدنظر داشته و اگرچه در گُنه خود «انقلابی» است، اما بیان آن به‌هیچ نحو نمی‌توانسته تندوتیز باشد. در عین حال این موضوع را می‌توان به اسلوب نقد این دو گروه از متجددان نیز تسری داد.

در ارزیابی نقد الگوهای حکمرانی، باید به این موضوع توجه کرد که منتقدان عصر قاجار، همگی در رویکرد انتقادی خود به‌درستی متوجه نقص‌های بسیار مهمی در حکمرانی شده بودند. «نقد استبداد»، «نقد روش‌های حکومتی بدون نفي مستقیم استبداد» و «نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی» دانست. اولی با شکل‌گیری مفهوم «دیسپوت» در اندیشه آخوندزاده و تداوم آن در مفهوم «استبداد» بود. دومی، کوشش‌های کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و مجدالملک بود و سومی، در اندیشه آخوندزاده در نقد کوشش‌های قانون‌خواهانه عصر ناصری و نقد مشروطیت توسط طالبوف به‌وجود آمد.

چنانکه در هر کدام از گونه‌های نقد حکمرانی دیده شد، تأکید بر واقعیت‌های انکارناپذیری بود که در جامعه و حکومت آن زمان وجود داشت. نقدهای کسانی چون ملکم، اگرچه شکلی ملایم و محافظه‌کارانه داشت، اما بیان‌کننده ناکارآمدی حکومتی بود که دیگر نمی‌توانست با روش‌های قدیمی در دوران جدید حکمرانی کند. به بیان امروزی، الزامات حکمرانی را کسانی چون ملکم و مستشارالدوله فهمیده و سعی داشتند از درون بافت قدرت به‌صورت بنیادین آن را اصلاح کنند. همین رویکرد را نیز می‌توان در وجهی دیگر در متجددان بیرون از حکومت دید که حتی پا فراتر گذاشته و به نقد همین رویکردهای «جدید» نیز پرداختند. متجددان متقدم

ایرانی، به‌درستی متوجه شده بودند راه خروج از نابسامانی و بحرانی که گریبان‌گیر مملکت شده بود، بیش از همه تغییر در اساس حکمرانی است. اگرچه، نگاه کسانی چون آخوندزاده و طالبوف، به تغییر در جامعه، به‌واسطه گسترش سواد و آموزش همگانی نیز بود، اما فصل مشترک تمامی این رویکردها، حکمرانی و تغییر زیربنایی در آن بود. سیر تحول نقد حکمرانی را در این دوره، نشان‌دهنده آن است که رویکردهای درون حکومت، با در نظر داشتن اشکالات حکمرانی در روش‌ها، چندان نتوانستند دگرگونی اساسی در آن ایجاد کنند و در نهایت، این رویکرد رادیکال بود که توانست با در نظر داشتن تغییرات اساسی، راه را برای جنبش مشروطیت باز کند. چنانکه در نهایت مشروطیت به‌مثابه امری مطلوب و شکل نهایی ایدئال برای همه متجددان تثبیت شد و نقد استبداد و مستبد در عصر مشروطه، مبتنی بر رویکردهای انتقادی‌ای بود که پیشتر در اندیشه این متجددان تبلور پیدا کرده بود. البته، تمامی این نقدها، بخشی از «تجربه تجدد سیاسی» ایرانیان را تشکیل می‌دادند و در نهایت، نمی‌توان آن‌ها را از یکدیگر جدا دانست، بلکه از «منظر»های گوناگون انتقادی، در نهایت، برای تجددخواهان متقدم ایرانی، رسیدن به حکومتی مطلوب، همان «مشروطیت» بود.

همچنین، معرفت تاریخی حاصل از این بررسی، آن است که در عصر ناصری، تحول نسبتاً عمیق و مهمی نسبت به مسئله حکمرانی شکل گرفت. معرفتی که با آخوندزاده نسبت به بنیان‌های حکمرانی ایجاد شد، نگرش به حکومت را به‌سمتی برد تا به‌گونه‌ای متفاوت از ادوار پیشین تاریخی فهمیده شود. اگرچه ایرانیان نسبت به خودکامگی و استبداد پادشاهان آگاهی داشتند و آن را مذموم می‌شمردند و انعکاس چنین چیزی را می‌توان در بسیاری متون تاریخی و ادبی و سیاسی آنان دید، اما معرفت «جدید» ایرانیان، از آخوندزاده به بعد، نسبت به حکومت، شکلی کمابیش «انقلابی» و براندازانه به‌خود گرفت. این براندازی گاهی عیان و گاه پنهان بود و سرانجام «نفی استبداد» به‌مثابه دستاورد بزرگ این نقدهای آشکار و پنهان، در مشروطیت تجلی یافت.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها

- آذرمرتضوی، ابوالقاسم (۱۳۳۴ق)، *اوراق پریشان*، تبریز: [بی‌نا].
- آخوندزاده، میرزافتح‌علی (۱۳۵۱)، *مقالات*، به‌کوشش باقرمؤمنی، تهران: آوا.
- آخوندزاده، میرزافتح‌علی (۱۳۵۵)، *مقالات فارسی*، به‌کوشش حمید محمدزاده، تهران: نگاه.

- آخوندزاده، میرزافتح‌علی (۱۳۵۷ الف)، *الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش حمید محمدازاده، تبریز: احیا*.
- آخوندزاده، میرزافتح‌علی (۱۳۵۷ ب)، *مقالات فلسفی، ویراسته ح. صدیق، تبریز: ساوالان*.
- آخوندزاده، میرزافتح‌علی (۱۴۰۰)، *مکتوبات، در: مجموعه آثار میرزافتح‌علی آخوندزاده، جلد اول، تحقیق و تصحیح علی اصغر حق‌دار، بی‌جا: باشگاه ادبیات*.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، *اندیشه‌های میرزافتح‌علی آخوندزاده، تهران: خوارزمی*.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق (۲۵۳۶)، *افکار سیاسی و اجتماعی و اقتصادی در آثار منتشرنشده دوران قاجار، تهران: آگاه*.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷)، *اندیشه‌های میرزاآقاخان کرمانی، تهران: پیام*.
- افشار، ایرج (۱۳۴۴)، *سواد و بیاض، تهران: دهخدا*.
- پارسی‌نژاد، ایرج (۱۳۸۰)، *روشنگران ایران و نقد ادبی، تهران: سخن*.
- روزنامه قانون (۱۳۵۴)*، به کوشش هما ناطق، تهران: امیرکبیر.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۳۶)، *سفینه طالبی یا کتاب احمد، تهران: گام*.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۵۶)، *مسائل الحیات، در: کتاب احمد، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران: شبگیر*.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۵۷)، *ایضاحات در خصوص آزادی، در: آزادی و سیاست، به کوشش ایرج افشار، تهران: سحر*.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۵)، *تأملی درباره ایران، جلد دوم: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش نخست: مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی، تبریز: انتشارات ستوده*.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۶)، *تأملی درباره ایران، جلد دوم: نظریه حکومت قانون در ایران، بخش دوم: مبانی نظریه مشروطه‌خواهی، تبریز: انتشارات ستوده*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۲۶ ق)، *آئینه سکندری، چاپ سنگی*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۳۹)، *هشت‌بهشت، با مقدمه افضل‌الملک کرمانی، تهران: [بی‌نا]*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۵۴)، *سوسمارالدوله، به کوشش رحیم رضازاده ملک، تهران: دنیا*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۶۸)، *نامه‌های تبعید، به کوشش هما ناطق و محمد فیروز، کلن: افق*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۲۰۱۴)، *صداخطابه، ویراستار محمدجعفر محجوب، آمریکا: شرکت کتاب*.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۲۰۱۶)، *رساله ماشاءالله، آنکارا: باشگاه ادبیات*.
- مجدالملک، میرزا محمد خان، *رساله مجدیبه، با مقدمه و مقابله و تصحیح سعید نفیسی، تهران: چاپخانه بانک ملی، ۱۳۲۱*.

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۶۱

مستشارالدوله، میرزا یوسف خان (۱۳۹۴ الف)، رساله موسومه به یک کلمه، در: حامد عامری گلستانی، تجلّد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزایوسف خان مستشارالدوله، تهران: نگاه معاصر.

مستشارالدوله، میرزا یوسف خان (۱۳۹۴ ب)، نامه به مظفرالدین میرزا ولی عهد، در: حامد عامری گلستانی، تجلّد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزایوسف خان مستشارالدوله، تهران: نگاه معاصر.

ناظم‌الدوله، میرزاملکم خان (۱۳۸۱)، رساله‌های میرزاملکم خان ناظم‌الدوله، به کوشش حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی.

ناظم‌الدوله، میرزاملکم خان (۱۳۹۶)، نامه‌های میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله (زبیده و متن برخی نامه‌ها)، به کوشش علی اصغر حقدار، آنکارا: باشگاه ادبیات.

نورایی، فرشته (۱۳۵۲)، تحقیق در افکار میرزاملکم خان ناظم‌الدوله، تهران: جیبی.

مقالات

احمدزاده، محمدمیر (۱۳۹۶)، «مراحل سه‌گانه تحول دولت در ایران دوره ناصرالدین شاه قاجار»، تاریخ اسلام و ایران، س ۲۷، ش ۳۵.

اکبری محمدعلی (۱۳۸۲). «الگوی سلطنت مستقل منظم؛ نظریه گذار از سلطنت خودکامه به سلطنت مشروطه». مجله تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، س ۴، ش ۴.

بیاتلو، حسین (۱۴۰۰)، «داستان به‌مثابه متنی انتقادی در عهد ناصر مطالعه موردی: داستان «یوسف شاه یا ستارگان فریب‌خورده» اثر آخوندزاده»، تاریخ و تمدن اسلامی، س ۱۷، ش ۲.

حمیدی، سمیه و بیگم ناصری (۱۳۹۸)، «انگاره‌های حکومت‌مندی مدرن در دوره پیشامشروطه؛ با تأکید بر رساله کشف‌الغرائب مجدالملک سینکی»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، س ۱۰، ش ۲۰.

سالاری شادی، علی (۱۴۰۱)، «رهیافت‌های انتقادی آخوندزاده به حکومت صفویه»، جستارهای تاریخی، س ۱۳، ش ۲.

طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۲۹ ق)، «[نامه به دهخدا]»، بهار، س ۱، ش ۱۰-۹.

طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۲۶)، «یک نامه از مرحوم طالب‌زاده»، محیط، س ۲، ش ۴.

علیزاده، زهره و زهرا علیزاده بیرجندی (۱۳۹۳)، «بازنمود بنیان‌های فکری مشروطه‌خواهی در خوابنامه‌های عصر قاجاریه»، تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، س ۲۴، ش ۱۴.

علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰)، «نقش ترجمه‌ها در رواج گفتمان انتقادی و بحران آگاهی در عصر قاجار»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، س ۱۱، ش ۲۲.

علیزاده بیرجندی، زهرا و همکاران (۱۳۹۴)، «دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجار به خوابنامه‌نویسی»، پژوهش‌های تاریخی، س ۷، ش ۲.

قائم‌ی، محسن و لیلا هاشمیان (۱۳۹۷)، «بررسی عنصر طنز در نمایشنامه «سوسمارالدوله» میرزا آقاخان کرمانی»، متن‌پژوهی ادبی، س ۲۲، ش ۷۸.

ناصری، بیگم و همکاران (۱۴۰۰)، «حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی؛ بنیادها و بایسته‌ها»، *مطالعات ایرانی*، س ۲۰، ش ۴۰.

- Adamiyat, Fereydoun (1970). Thoughts of Mirzafateh Ali Akhundzadeh. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Adamiyat. Fereydoun (1978). Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani. Tehran: Payam. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoun & Homa Nategh (1977), Political, social and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era, Tehran: Agah. [In Persian]
- Afshar, Iraj (1965), Savad Va Bayaz, Tehran: Dekhoda. [In Persian]
- Ahmadzadeh, M. A. (2017). The Three Stages of Transition of Government in Iran of Naser-al Din Shah Qajar's Era. *History of Islam and Iran*, Vol. 27, No. 35. [In Persian]
- Akbari, MA (2003). The Pattern of Independent and Ordered Monarchy: The Theory of Transition from Despotic Monarchy to Constitutional Monarchy, The Specialized Magazine of the History Department of Tehran University, Vol. 4, No. 4. [In Persian]
- Alizadeh birjandi, Z. (2011). The Role of Translations in Developing Critical Discourse and Awareness Crisis in Qajar Era. *Pizhuhish nāmah-i intiqād-i mutūn va barnāmah hā-yi ulūm-i insāni (Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences)*, Vol. 11, No. 22. [In Persian]
- Alizade, Z., & Alizadeh Birjandi, Z. (2014). Reflection of constitution revolution ideal foundations in dream letters of Qajar era. *Historical Perspective&Historiography*, Vol. 24, No. 14. [In Persian]
- Alizadeh, Z. et.al (2015). The Reasons of Authors' Trend toward Dream-Interpretation Texts. *Historical Researches*, Vol. 7, No. 2. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1972), Articles, by Bagher Mo'meni, Tehran, Ava. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1976), Persian articles, by Hamid Mohammadzadeh, edited by H-Siddiq, Negah Publications. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1977), Philosophical Articles, ed. H. Seddigh, Tbriz: Savalan. [In Persian]
- Akhundov, Mirza Fath Ali (1978), The New Alphabet and Letters, Compiled by Mohammad Hamidzadeh, Tabriz: Nashr-e Ehya. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (2021), The collection of Mirzafath Ali Akhundzadeh's works, researched and corrected by Ali Asghar Haqdar, Bashgah-e-Adabiyat. [In Persian]
- Azar-Mortazavi, Abolghasem (1916), The papers are upset, Tabriz. [In Persian]
- Bayatloo, Hossein (2021), Story as A Critical Text under NāsirĒd Period: Yāsuf Shṣh or Sitṣrigṣn-i FarĒbkhurdih by Akhāndzṣdeh, *The Journal of Islamic History and Civilisation*, Vol 17, No 2. [In Persian]
- Ghaemi, M., & Hashemiyani, L. (2018). A Study of the Comic in Mirza Agha-Khan Kermani's Susmar od-Doleh. *Literary Text Research*, Vol. 22, No, 78. [In Persian]

- hamidi, S., & naseri, B. (2019). Images of Modern Governmentality in Pre-constitutionality: Focusing on treatise of Discovery of Unusals by Majd Al-Molk Sinki. *Journal of Iranian Islamic Period History*, Vol. 10, No. 20. [In Persian]
- Kia, Mehrdad (1995), Mizra Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic, *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 3, Jul.
- Kia, Mehrdad (1998), Women, Islam and Modernity in Akhundzade's Plays and Unpublished, *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 3, Jul.
- Majd Al-Molk Sinki (1942), Rezaleye Majdiye, Ed. Saeid Nafisi, Tehran: Bank Melli. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1908), Aeineye Sekandari, Lithography. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1960), Hasht Behesht, Introduction: Afzalolmolk Kermani, Tehran. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1975), Susmar od-Doleh, Ed: Rahim Rezazadeh Malek, Tehran: Donya. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (1989), deportation letters, ed. Homa Nategh & Mohammad Firouz, koeln: Ofogh. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (2014), Sad Khatabeh, ed. Mihammadjafar Mahjoub, USA: Sherkat-e-Ketab. [In Persian]
- Kermani, Mirza Agha Khan (2016), Resaleye Masha'llah, Ankara: Bashgah-e-Adabiyat. [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015A). A Treatise Called One Word (Yek Kalameh). in: Hamed Ameri Golestani, Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh. Tehran: Negah-e-Moaser. [In Persian] [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015B). Letter To Mozaffareddin Mirza. in: Hamed Ameri Golestani, Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh. Tehran: Negah-e-Moaser. [In Persian]
- naseri, B, et.al (2021). Governmentality in the thought of Mirza Agha Khan Kermani; foundations and requirements. *Journal of Iranian Studies*, Vol. 20, No. 40. [In Persian]
- Nazim al-Dawla Mirza Malkam Khan (2003), Malkam's Treatises. Ed. H. Asil, Tehran: Ney. [In Persian]
- Nazim al-Dawla, Mirza Malkam Khan (2017). Documents of constitutional studies in Iran; The 13th book of the letters of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla, (compend and the text of some letters. Ed. AA. Haghdar. Electronic Publish, Bashgah-e-Adsbiyyat. [In Persian]
- Nouraei, Fereshteh (1972). Research in the Thoughts of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawlah. Tehran: Jibi. [In Persian]
- Parsi Nejad, Iraj (2001), Iranian Enlightenment and Literary Criticism, Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Qanun newspaper (1975), ed. & introduction of Homa Nategh, Tehran, Amirkabir. [In Persian]
- salarishadi, A. (2022). Mirza Fatali Akhundov 's critical approaches to the Safavid government. *Historical Studies*, Vol. 13, No. 2. [In Persian]

- Tabatabai, Javad (2008). A Reflection on Iran: The Theory of Constitutionalism in Iran (second part: The Foundations of Constitutionalism). Tabriz: Sotoodeh. [In Persian]
- Tabatabai, Javad (2009). Nation, State, and Constitutionalism: An Essay on the Text and Tradition. Tabriz: Sotoodeh. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1911), [Letter to Dekhoda], Bahar, Vol. 1, No 10-11.[In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1947), A letter from the late Talebzadeh, Mohit, Vol. 2, No 4. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1957), Talebi ship or Ahmad book, Tehran, Gaam. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1977). Masaelohayat, in: Ketab-e-Ahmad. Int & Ed. Momeni. B. Tehran: Shabgir. [In Persian]
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1978), Izahat Dar Khosoos-e Azadi, in: Azadi va Siasat, Ed: Iraj Afshar, Tehran: Sahar.